DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i3.189

Kritika

Gebhardt Edit*

„A fiatalokat már megnyertük […] Bizzátok ránk a gyerekeiteket is!” – a magyarországi német ifjúság emancipációja és etnikai önszerveződése a Volksbundban

Zsolt Vitári: *Generative Sozialisation und/oder ethnische Mobilisierung. Deutschungarische Kinder und Jugendliche im Volksbund und in der Deutschen Jugend.*
Münster – New York: Waxmann, 2024. 691 oldal

A két világháború közötti időszakban számos olyan téves értelmezés honosodott meg a magyarországi németek történetével kapcsolatban, amelyek a tágabb nyilvánosságban mind a mai napig szilárdan tartják magukat, még akkor is, ha a történettudomány azokat jórészt már felülvizsgálta. A Volksbund megítélése a rendszerváltásig különösen terhelt volt a politikai és az emlékezetkulturális diskurzusokban gyökerező toposzokban. Azokat a leegyszerűsítő értelmezéseket, miszerint a szervezet és azon keresztül a hazai németség a náci harmadik Birodalom „ötödik hadoszlopa” volt, Spannenberger Norbert oldotta fel elsőként a müncheni Ludwig Maximilian Egyetemen 1999-ben elfogadott doktori disszertációjában.[1] Elemzése a társadalmi, politikai és érdekképviseleti tényezők és érdekrendszerek

* A szerző történész, a PTE BTK Interdiszciplinális Doktori Iskola hallgatója, E-mail: e.gebhardt@mail.de; ORCID: 0009-0007-7274-2256

1 A disszertáció 2002-ben német nyelven az Oldenbourg kiadó gondozásában jelent meg, amit 2005-ben a magyar nyelvű kiadás követett. Spannenberger, Norbert: *Der Volksbund de Deutschen in Ungarn 1938–1944 unter Horthy und Hitler.* Müchen: Oldenbourg Verlag, 2002.; Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.* Budapest: Lucius Kiadó, 2005.

időben változó és intenzitású kölcsönhatások hármas összeadódásának és hatásainak a vizsgálatára épült, ami végül a szervezet létrejöttéhez vezetett. Megválaszolatlan kérdések és sztereotípiák azonban így is maradtak, melyek értelmezése szükségszerűen meghaladta a politikatörténeti feldolgozás kereteit.

A még feltáratlan összefüggések egyik lényeges aspektusára irányítja a figyelmet Vitári Zsolt hiánypótló kötete a *Generative Sozialisation und/oder ethnische Mobilisierung. Deutschunfarische Kinder und Jugendliche im Volksbund und in der Deutschen Jugend,* a magyarországi németek szocializációs mintázatait generációs problémafelvetésben – az ifjúság a csoportképződési folyamatban betöltött funkciójának vizsgálatával – ad új értelmezési keretet a témának. A munka kutatási kiindulópontját a szerző azon írásai adták, amelyeket az elmúlt években mindenekelőtt a Hitlerjugend (HJ) és a Volksbund történetéről publikált.[2] Az egyes országokban működő német ifjúsági szerveződések lényeges részét alkották a „népcsoport szervezeteknek", melyek közül utolsóként a Volksbundból „kinőve" 1941-ben alakult meg a magyarországi Német Ifjúság (Deutsche Jugend) (DJ). A munka arra tesz kísérletet, hogy feltárja és értelmezze a szervezet megalakulásának előzményeit, belső viszonyait, annak működési kereteit, abból a felvetésből kiindulva, hogy a németség önszerveződésében különös szerep jutott az ifjúságnak. Az új pozíció megéléséhez kettős emancipációra volt szükség, egyrészt a társadalmi értelemben vett ifjúsági, másrészt a kisebbségi ifjúsági, vagyis az etnikai értelemben vett mobilizációra. A feltételek hiánya miatt a folyamatot kívülről kellett ösztönözni, amiért a problémaértelmezést szükségszerűen összekapcsolta az elemzés azzal a kérdéssel, hogy abban milyen szerepet játszott a „birodalmi németekkel" (Reichdeutsche) való kapcsolat, a „népközösség" eszméje, a nemzetszocializmus mint politikai mozgósító ideológia, és hogy ezek a tényezők milyen hatást gyakoroltak, egyáltalán hatást gyakoroltak-e a fiatalok mindennapjaira.

A monográfia világos szerkezetet követve huszonnégy fejezetre tagolódik, alapjában politikatörténeti vonalvezetést követ, a politikatörténeti jelenségekre társadalmi válaszokat keresve, így az politikai társadalomtörténetként vagy politikai mindennaptörténetként is értelmezhető, melyben egyszerre és egymást kiegészítve jelenik meg a makro- és mikrotörténeti szemléletmód. Milton Esman hipotéziséből kiindulva, mely szerint az etnikai mobilizáció sikere a politikai lehetőségek szerkezete, a vezetés, az ideológia, a szervezet, a célok, az erőforrások, valamint a stratégiák és taktikák alapján vizsgálható,[3] az elemzés ezen szempontok mentén haladva világítja meg a történéseket. A huszonnégy fejezet egyúttal négy nagyobb részre tagolható, ami az ismertetés alapját képezi.

Az első egység (IV–VI. fejezet) annak a miliőnek, az életvilágnak a bemutatására vállalkozik, melynek alapján átfogó képet kaphatunk arra vonatkozóan, hogy

[2] Vitári Zsolt: *A Hitlerjugend és a nagyvilág.* Pécs: Pro Pannonica Kiadó, 2013.

[3] Esman, Milton J.: *Ethnic politics*. Ithaca – London: Cornell University Press, 1994.

milyen helyet foglaltak el a magyarországi német gyerekek és a fiatalok a közösségen belül és milyen társadalmi pozíciókkal rendelkeztek. A betelepedés idejére visszanyúló elemzés jól láthatóvá teszi azt a generációkon keresztül átöröklődő munkaközpontú szocializációs modellt, amelyben a gyerekeknek és a fiataloknak megvolt a maga helye. A társadalmi integráció elemkészletében a születés rítusai, a paraszti nevelés, az iskoláztatás, a cseregyerek intézménye, a közösségi élet különböző egyesületi terei fő tartópillérekként jelennek meg. A szocializációnak ebben a mintázatában egy olyan tradíció alakult ki, melyben maga a falu közössége jelentette a fiatal számára az emancipált kollektívát és biztos jövőképet mutatott. Ennek a Bausinger-féle szociológiai megközelítésen alapuló[4] értelmezésnek a jelentősége nem csak abban rejlik, hogy a német falusi paraszti világ beágyazottságának jelensége e nélkül aligha ragadható meg, hanem azért is, mert ugyanezen okból nem érthető meg az sem, hogy a német közösségekben miért nem alakult ki önálló ifjúsági kultúra, így etnikailag meghatározott ifjúsági szubkultúra és a politika iránti érzékenység sem. 1918 előtt a német fiataloknak így sem az emancipációjáról, sem pedig a politikai szocializációjáról nem lehetett beszélni. De Bleyer színre lépését követően sem, egészen a húszas évek végéig, holott az igény ekkor már jelen volt a külön társadalmi szubkultúra megteremtésére. Ebben két folyamat egymásra csúszása játszott szerepet, egyrészt a közösségek addigi tradicionális rendjének stabilitása, másrészt az állam nemzetállami törekvései a csoportszerveződési program megvalósítása körüli bizonytalanság keltésével és a fiatalok feletti kontroll fenntartásának igényével, a cserkészek, az egyházi ifjúsági szervezetek és a levente kontrolljával, hogy távol tartsa őket a mozgalomtól. Az egység a gazdasági válság okozta megrázkódtatás cezúrájával zárul, amely az addig jól működő gazdasági és szocializációs rendszerbe vetett hitet első ízben megingatta, a fiatalok felé közvetített minták perspektivitása megkérdőjeleződött, és ezzel megteremtődött némi fogékonyság az emancipációra, a politikai aktivitásra.

A második blokk (VII–VIII. fejezet) a DJ megalakulásának előzményeit és a hivatalossá válás leírását adja. Az elemzés rendkívül gazdag forrásanyag felhasználásával az ifjúság mobilizációjának ismert csomópontjain keresztül – mint a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete (MNNE) szervezésében 1934-ben Kétyen megrendezett első ifjúsági tanfolyam, amely már leképezte az „új típusú ifjúság” megteremtésének programját, a Népinémet Bajtársak (Volksdeutsce Kameradschaft) 1936–1937-es évi rejtett működése, melynek különálló korcsoportegysége volt az Ifjú Bajtársak (Jugendkamerdschaft), 1938-ban a Volksbund megalakulása, melyen belül a DJ félig legális keretek között működött, majd 1941-ben a szervezet hivatalosan is deklarált megalakulása – az önszerveződés dinamikájának társadalomlélektani összetevőit a téma új aspektusaként teszi

[4] Bausinger, Hermann: Identität. In: Bausinger, Hermann – Jeggle, Utz – Scharfe, Martin – Korff, Gottfried (Hg.): *Grundzüge der Volkskunde*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1993. 218–219.

láthatóvá. Egyrészt az addigi társadalmi konvenciók átlépéséből, a faluközösség addigi rendjének az elhagyásából fakadóan a fiatalok elidegenedésének problémáját. Másrészt a kamaszkor identitás- és közösségteremtő kihívásait, amelyre a szerveződés feloldást kínált, hiszen le lehetett küzdeni a pubertáskor frusztrációját, amikor is a klikk-képződésben a tehetősebb gyerekek adták meg a hangot. Az elemzésbe beemelt források jól láthatóvá teszik, hogy a kezdeti időszakban a jobb módú családok gyermekei többnyire távol maradtak a mozgalomtól, így az alacsonyabb társadalmi rétegekből érkező fiatalok olyan közösségi térhez jutottak, ahol nem kellett a hagyományos falusi hierarchiákból fakadó versenyhelyzettel szembesülniük. Számukra a szervezet az önmeghatározás és a hovatartozás vonzó lehetőségét kínálta. Az összejövetelek a közös éneklés, a zene, a tánc alkalmai voltak, s összekapcsolódva a német nyelvhasználatot szorgalmazó aktivitásokkal a közösségi érzést erősítették, és a szülői háztól való elszakadás szabadságát is megadták, ami a későbbiekben a többi fiatalnak is vonzerőt jelentett. Az elemzés mindemellett jól láthatóvá teszi azt a paradox helyzetet, amikor a DJ megalakulásával a tömegszervezetté válás igényével – amely a szerveződést már hatéves kortól kívánta kiterjeszteni – olyan folyamatok indultak el, amelyek kedvezőtlen következményekkel jártak, különösen többnemzetiségű környezetben. A gyermekkorban még alig látható etnikai választóvonalak, melyet a mindennapi együttélés természetessége addig elfedett, ezzel nyilvánvalóvá váltak. A DJ vezetőségének a szeme előtt lebegő birodalmi minták önmagukban is, de a fejleménnyel együtt még inkább káros hatását vetítették előre.

A harmadik rész (IX–XVII. fejezet) a DJ szervezeti felépítésének és működésének leírása (: egyesületi struktúra, vezetőség és vezetőképzés, nevelési tevékenységek – világnézeti nevelés és gyakorlat, nemzetiszocialista arculat, kulturális tevékenységek, testnevelés, katonai előképzés, pályaválasztási orientáció; szociális tevékenységek: aratási óvodák, evakuált német gyerekek fogadása, téli segélyakciók, hátországi gazdasági munkaszolgálat, sajtó) leírása. A részletes, bőséges forrásanyaggal párosuló elemzésből jól kitűnik, hogy a birodalmi programátvétel reflexiók nélkül történt a magyarországi német nemzetiszocialista ifjúsági szervezet megvalósításának érdekében. Hangsúllyal jelenik meg emellett a fejlemény kettős paradoxona is. Egyrészt miközben a kormányzat 1940 késő nyaráig megpróbálta a Volksbundot saját intézményeként kezelni, addig a népcsoport egyezmény megkötésével gyakorlatilag átengedte a lehetőséget a náci Németországnak. Másrészt a DJ megalakulásával megteremtődött a feltétele annak, hogy a német ifjúság egy szervezetbe tömörüljön, amiben hosszú évek munkája rejlett, de már korántsem az eredeti elgondolás mentén. Végül a vizsgálatból az is jól látszik, hogy a háborús viszonyok között a deklarált program megvalósítása elakadt, azt a gyakorlatba az elvárt szigorú normáknak megfelelően nem sikerült átvinni.

A negyedik egység (XVIII-XXIV. fejezet) a szervezet kapcsolatrendszerét veszi elemzés alá. A magyar állam vonatkozásában mindenekelőtt a hatóságok megítélése

került a vizsgálat középpontjába, az az évtizedekre visszanyúló hagyományos gyakorlat, amellyel az alsóbb szintek igyekeztek ellensúlyt képezni a felsőbb szervek esetleges engedékenységével szemben a mozgalom megítélésében. A vonatkozó iratanyagból kitűnik, hogy a kontrollmechanizmus intenzitása a Volksbund és különösen a DJ esetében oda vezetett, hogy a generációk közötti viták a mindennapok részeivé váltak, és a fiatalok az aktuális erőviszonyoknak megfelelően fordultak egymás ellen. A Német Szövetségi Levéltár – Kárkiegyenlítési Levéltár Keleti Dokumentációs Gyűjtemény (Bundesarchiv – Lastenausgleichsarchiv Ostdok) dokumentumai alapján ugyanakkor hangsúlyt kap az is, hogy számos problémamentes rendezvény is lezajlott, ami árnyalja az e tekintetben kirajzolódó képet. Emellett külön kérdésként jelenik meg a blokk részeként a levente DJ-hez való viszonyának problémája, mint az államnak a német mozgalom ellenében bevetett régi-új eszköze. A leventeintézmény által képviselt nemzetstratégiai célokkal az érdekellentétek különösen a DJ megalakulásával éleződtek ki, miután abban a fiatalok továbbra is a magyarosítás eszközét látták, másrészt a DJ azt maga alá kívánta gyűrni, hogy e téren is megszabaduljon a magyar köteléktől, ami tovább fokozta a feszültségeket, és ezen az sem segített, hogy az állam részéről a német nyelvet bíró leventevezető is elvárás lett. További lényeges kapcsolati elemként kerül említésre a mozgalom és a katolikus egyház viszonyának alakulása a KALOT (Katolikus Agrárifjúsági Legényegylet Országos Testülete) és a KALÁSZ (Katolikus Leányegyletek Országos Szövetsége) 1935-ös megalakulásával. A két szervezet történetét Balogh Margit már korábban feldolgozta,[5] így annak német vonatkozásai is jórészt ismertek, köztük az is, hogy a KALOT és a KALÁSZ nem tudott gátat vetni a DJ terjedésének. A szerző konklúzióját ezzel együtt az elemzés sarkosnak tartja: „A nácizmus mérhetetlennek tűnő terjedésével szemben a kultúra csak gyenge fegyver volt, mégis fegyver volt, és több száz német fiatalt tartott vissza attól, kulturális és oktatási szükségleteiket az ideológiailag zavarodott Volksbund soraiban elégítsék ki.”[6] Ezzel azt sugallva, hogy mindazok, akik a KALOT helyett a DJ-be léptek be, egyúttal nemzetiszocialisták voltak. A kép azonban ennél árnyaltabb, az újonnan bevont forrásokból jól látszik, hogy a két szervezet közötti ellentétek ugyan konfliktusokhoz vezettek, de azok inkább marginális jelenségnek tekinthetők, mintsem a német ifjúság politikai orientációját meghatározó sajátosságnak. A Német Birodalomhoz fűződő kapcsolat összefüggésében a népi német (völkisch) turizmus, a Hitler-Jugend (HJ) ugyancsak már ismert témájának új aspektusaként az kerül bemutatásra, hogy azok milyen formában érintették a magyarországi német ifjúsági szerveződéseket. Az elemzésből jól látszik, hogy a Birodalomból érkező „utazók” felkeltették a fiatalok érdeklődését, bizonyos vonzerőt is gyakoroltak rájuk. A DJ a HJ-t mintaképnek tekintette, a kapcsolatok azonban jobban, mint bármely más országban a nagypolitika keretei között

[5] Balogh Margit: *A KALOT és a katolikus társadalompolitika 1935–1946*. Budapest: MTA Történettudományi Intézet, 1998.

[6] Balogh, 1998.105.

mozogtak. Ezzel szemben tartósabb hatást gyakoroltak a fiatalokra a gyermekevakuálási (Kinderlandverschickung) (KLV) táborok, melynek résztvevői német családoknál kaptak elhelyezést. Caroline Mezger történész szerint a náci utópisztikus jövőkép egyik meghatározó eleme volt, hogy Hitler beszédeiben rendszeresen hangsúlyozta a „népiség" és az ifjúságban rejlő lendület jelentőségét.[7] Ennek ellentmond azonban az, hogy ezek a fiatalok hosszú hónapokig részesei voltak a vendéglátó családok mindennapi életének, az együttélés kézzelfogható közelségbe hozta őket egymáshoz. Nyelvükben, dalaikban, játékaikban a vendéggyerekek a modernizációt hozták magukkal, ami hatással volt a hazai német fiatalokra, míg a táborozók a helybeli szokásokra, a mindennapok örömeire emlékeztek szívesen vissza. Ha voltak is kisebb konfliktusok a fiatalok között, azokat felülírta az egymás megtapasztalásának élménye. Végül lényeges kérdésként merült fel a szomszéd országok DJ szerveződéseinek működése és azok viszonya a magyarországi szervezethez. A korábbi kutatásokból az ismert, hogy ezeknek a szerveződéseknek a működése sokkal inkább igazodott a Birodalom elvárásaihoz. Az elemzés ezzel összefüggésben rámutat arra, hogy a jugoszláviai és romániai német kisebbség a magyarországival összehasonlítva lényegesen több szabadságjoggal rendelkezett. Szlovákia és Horvátország mint német védnökségi államok (Schutzstaaten) igazodtak a német igényekhez. Szerbiában pedig, amely német megszállás alatt állt, nem volt akadálya a szervezőmunkának. A magyarországi DJ szomszédos országok szervezeteihez való viszonyával kapcsolatos válaszadás nehézségét ugyanakkor az okozza, hogy azokról eddig mindössze egyetlen forrás került elő.

Mindezekkel együtt a monográfia lényeges és új hozzájárulás a Volksbund-korszak „belső" történetének megértéséhez a fiatalokra irányuló fókusszal. Megvilágítva azt a paraszti világ meghatározottsága által jellemzett miliőt, amelyben éltek, érzékelhetővé válik az a társadalmi közeg, a szocializáció és az emancipáció folyamata, amely az ifjúság életére hatással volt, és amely tényezők meghatározták egyúttal azt is, hogy az I. világháborút követően mennyire voltak integrálhatók és mobilizálhatóak a német mozgalomba. Kitűnik az is, hogy a Volksbund az ifjúság megszervezésén keresztül a német kisebbség egészét és annak életét komplex módon kívánta átfogni, és beavatkozott a családi szocializációba is. A DJ megalakulásához vezető út és annak működési leírása láthatóvá teszi, hogy az a birodalmi elvárások alapján állt, de nem lehetett nemzetiszocialista szervezetnek nevezni, mert az alapelv kidolgozása kiforratlan maradt, másrészt a tagok többsége nem ideológiai okokból csatlakozott a szervezethez, hanem azért, mert végre létezett egy német ifjúsági szervezet. A nemzetiszocializmus szándékának érvényesítése és a magyar államhoz való hűség kibékíthetetlen ellentéte azonban megmaradt. A DJ ennek az ellentmondásnak lett a foglya.

[7] Mezger, Caroline: Entangled Utopias. The Nazi Mobilization of Ethnic German Youth in the Batschka, 1930-1940. *The Journal of the History of Childood and Youth,* 2016/9. 98.